

Палітыка царызму ў адносінах да дваран-католікаў Беларусі. 1861–1914 гг.

Гісторыя дваранства Беларусі да пачатку 90-х гадоў ХХ ст. заставалася “белай плямай” у беларускай гістарыяграфіі. Аб’ектам даследавання ў сацыяльна-класавай структуры грамадства з’яўляліся рабочы клас і сялянства, а таксама памешчыкі ў сувязі з аграрнай праблематыкай. Такі падыход абумоўлівала марксісцка-ленінская метадалогія, у аснове якой ляжаў класава-партыйны прынцып гістарычнага даследавання. Таму па-за кадрам заставалася “рэакцыйнае”, “кансерватыўнае” дваранскае саслоўе як апора самадзяржаўя. Зразумела, каб аправергнуць гэты адналінейны падыход і ў той жа час памылковы погляд у адносінах да набілітэту беларускага грамадства ў перыяд фарміравання і развіцця гандлёва-рынкавых адносін, складвання нацыі, неабходна разгледзець усю палітру, характарызуючую вышэйшае саслоўе. Абмежаванасць артыкула не дае магчымасці ажыццявіць гэты план. Таму мы прыпынімся толькі на некаторых праблемах, якія цесна звязаны з іншымі.

Беларусь адрознівала ад іншых рэгіёнаў Расійскай імперыі тое, што тут было сканцэнтравана звыш 20% патомных дваран Еўрапейскай Расіі. У 5 заходніх губернях удзельная вага вышэйшага саслоўя ў 1858 г. складала 4,5% ад усяго насельніцтва, а ў 50 губернях толькі 1%¹.

У выніку асаблівасцей развіцця Беларусі яго вышэйшае саслоўе было шматнацыянальным, а таксама неаднародным па рэлігійнай прыналежнасці. Пытанне аб веравызнанні і нацыянальнасці беларускага дваранства не такое простае, як можа паказацца на першы погляд. Яно нясе на сабе не толькі і не столькі рэлігійнае, колькі палітычнае і культурна-нацыянальнае адценне. Рэлігійнае ў тым сэнсе, што вышэйшае саслоўе Беларусі было расколатым на дзве асноўныя часткі — праваслаўную і каталіцкую, што не садзейнічала яго кансалідацыі. Гэты раскол абумовіў і палітычную арыентацыю дваранства края: католікі — на захад, бліжэй да каталіцкай Польшчы, а праваслаўныя — на ўсход, да Расіі.

З другога боку, падзелы Рэчы Паспалітай і ўключэнне Беларусі ў склад Расійскай імперыі прывялі да рэлігійнага і палітычнага ўціску беларускай шляхты. Пачатак барацьбы Польшчы за нацыянальнае вызваленне, а разам з ёй і насельніцтва тэрыторый, якія ўваходзілі ў склад былой Рэчы Паспалітай (у тым ліку і Беларусі), з’явіліся адной з палітычных перадумоў фарміравання нацыянальнай самасвядомасці беларускага наблітэту каталіцкага, за вельмі рэдкім выключэннем, праваслаўнага веравызнання.

Дваранства Беларусі, як і каталіцкае святарства, было самай высокаадукаванай часткай беларускага грамадства². Таму і невыпадкова, што менавіта яно рэкрутавала з свайго асяроддзя нацыянальную інтэлігенцыю. А інтэлігенцыя, як даказвае гістарычны вопыт, у адрозненне ад іншых сацыяльных груп, і толькі яна, можа ўзняцца вышэй сваіх класавых інтарэсаў. Менавіта ў яе асяроддзі выпявала ідэя, дэмакратычная ідэя, барацьбы за нацыянальнае вызваленне.

Таму невыпадкова руская вялікадзяржаўная гістарыяграфія, як і польская, ўпарта, не зважаючы на рэчаіснасць, працягвала і ў XIX, і ў XX стагоддзях называць беларускіх дваран-праваслаўных — рускімі, а дваран-католікаў — палякамі.

Сярод афіцыйных асоб увесь час існавала блытаніна па пытанню, каго ж разумець пад тэрмінам “рускія дваране”, “рускага паходжання”, “няпольскага” і “польскага паходжання”. Такое неразуменне пераносілася і ў статыстычныя падлікі, таму дадзеныя нават за адзін і той жа год адрозніваюцца. Гэта выклікала пэўныя цяжкасці ў вызначэнні нацыянальнай прыналежнасці дваран.

Упершыню тэрмін асобы “польскага паходжання” сустракаецца ў законе ад 10 снежня 1865 г., па якому ім было забаронена набываць землі ў 9 заходніх губернях усякім іншым шляхам, акрамя як у спадчыну. Літаральны сэнс гэтага тэрміну азначаў прыналежнасць да польскай нацыянальнасці. Аднак наконт таго, хто ў Заходнім краі з’яўляецца палякам — ці толькі паляк, выхадзец з Царства Польскага, ці гэта і мясцовыя дваране каталіцкага веравызнання, якія прылічваюць ці не прылічваюць сябе да адпаведнай карэннай нацыянальнасці — аб гэтым у законе нічога не гаварылася.³

З цягам часу ў адміністрацыйнай палітыцы наглядалася атаясамліванне паняццяў “польскае паходжанне” і “рымска-каталіцкае веравызнанне”. Па сутнасці, усіх беларускіх дваран-католікаў падводзілі пад тэрмін “асоба польскага паходжання”. Толькі ў канцы 1904 г. Святаполк-Мірскі, які быў прызначаны міністрам унутраных спраў (да гэтага з’яўляўся Віленскім генерал-губернатарам), зрабіў спробу ўраўняць у правах мясцовых дваран-католікаў 9 заходніх губерняў з рускім дваранствам. У запісцы, падрыхтаванай яго ведамствам, у прыватнасці, гаварылася: “У той час, як задача ўрада ў адносінах да Заходняга краю павінна была б мець мэтаю раз’яднанне паняццяў, ці больш дакладна, з’яў каталіцызму і паланізму, іншымі словамі, развіццё ў свядомасці мясцовага насельніцтва думкі, што яно хаця і каталіцкае, але не польскае...”, нашы законы імкнуцца пераканаць няпольскія народнасці ў тым, “што раз яны католікі, то значыць і палякі”.⁴

Хаця МУС і прапанаваў ураўняць у правах усіх дваран-католікаў Заходняга краю з рускім вышэйшым саслоўем, аднак Кабінет Міністраў, які распрацоўваў законапраект па гэтаму пытанню, увёў пэўныя абмежаванні.

Так, па закону ад 1 мая 1905 г. працэдура выяўлення нацыянальнасці дваран-католікаў заставалася складанай. Напрыклад, каб купіць зямлю, католік павінен быў звярнуцца з пісьмовай просьбай да губернатара. Той даручаў земскаму начальніку па месцу жыхарства двараніна скласці анкету, якая ўключала наступныя пункты: 1) народнасць прасіцеля па яго паходжанню; 2) гутарковая мова сям’і прасіцеля; 3) заява прасіцеля аб тым, да якой народнасці ён сам сябе прылічвае; 4) заключэнне асобы, якая збірала звесткі, аб народнасці прасіцеля па ўсёй сукупнасці атрыманых дадзеных; 5) веравызнанне прасіцеля.

Зразумела, што такі парадак выяўлення нацыянальнасці дваран-католікаў быў складаным і прыводзіў да злоўжыванняў з боку мясцовай адміністрацыі. Аднак гэта быў крок наперад у параўнанні з папярэдняй практыкай, калі нацыянальнасць дваран вызначалася толькі па веравызнанню.

На скаргу двараніна Вілейскага павету Корвін-Саковіча ў Сенат на Віленскага генерал-губернатара, які адмовіў яму ў выдачы пасведчання на права куплі зямлі, быў выдадзены ўказ

Сената ад 21 чэрвеня 1910 г. У ім, у прыватнасці, адзначалася, што ў законе ад 1 мая 1905 г. няма дакладных прызнакаў паняцця “асоба польскага паходжання”. Таму толькі члены мясцовай вышэйшай адміністрацыі ў асобе генерал-губернатара ці губернатара ў стане вырашыць падобныя справы, тым больш, што яны носяць “не юрыдычны, а палітычны характар”. І далей: “Сцвярджэнне прасіцеля Корвін-Саковіча, быццам законам 10 снежня 1865 г. забараняецца набываць маёнткі ў Заходнім краі толькі асобам польскага паходжання ў сэнсе выхадцаў з 10 губерняў Царства Польскага, няправільна. Паняцце “асоба польскага паходжання” неабходна разумець не ў сэнсе этнаграфічным, а культурна-палітычным. З гэтага пункту гледжання мясцовыя ўраджэнцы літоўцы, жмудзіны, беларусы і г.д. могуць з’яўляцца асобамі польскага паходжання, калі яны засвоілі польскую нацыянальнасць”.⁵

Такім чынам, на працягу разглядаемага перыяду царскім урадам не былі выпрацаваны адназначныя крытэрыі, каго з дваран-католікаў лічыць палякам ці беларусам. У сувязі з гэтым і палітыка царызму да дваран-католікаў была неадназначнай і супярэчлівай.

Паколькі абсалютная большасць дваран каталіцкага веравызнання пражывала ў паветах і займалася сельскагаспадарчай вытворчасцю, то і палітыка царызму была скіравана ў першую чаргу ў гэтым напрамку. У 1862 г. у Віленскай, Віцебскай, Гродзенскай, Мінскай і Магілёўскай губернях пражывала 9 929 памешчыкаў, якія валодалі населенымі землямі і прыгоннымі. 9 261 чал. (93,3%) з’яўляліся дваранамі-католікамі.⁶ Актыўны ўдзел дваран-католікаў у паўстанні 1863 г. на доўгія гады прадвызначыў палітыку самадзяржаўя да гэтай часткі вышэйшага саслоўя ў Заходнім краі.

На падставе закона ад 10 снежня 1865 г. уладальнікі секвестраваных маёнткаў, як і ўсе асобы, высланыя з края за ўдзел у паўстанні, павінны былі прадаць іх на працягу двух гадоў асобам рускага паходжання праваслаўнага ці пратэстанцкага веравызнання. Яны маглі і абмяняць іх на маёнткі, якія знаходзіліся на тэрыторыі велікарускіх губерняў.⁷

Секвестраваныя маёнткі, якія не былі прададзены па добраахвотнаму пагадненню, прадаваліся ўладамі з публічных тар-

гоў. У выпадку, калі таргі не адбываліся, то маёнткі пераходзілі ў казну з выплатаю ўладальніку 5% рэнты.⁸

Для рускіх пакупнікоў секвестраваных маёнткаў прадстаўляліся значныя ільготы. Так, калі такі маёнтак быў закладзены ў крэдытных установах альбо на ім ляжалі казённыя даўгі, то пакупніку прадстаўлялася права узяць на сабе той ці іншы доўг у памеры, не перавышаючым азначны кошт маёнтка. Пры гэтым ён абавязаны быў выплочваць першы па правілах, якія існавалі для крэдытных устаноў, а даўгі на працягу 37 гадоў, уносячы 6% штогод.⁹

У пяці беларускіх паветах Віцебскай губ. было канфіскавана 17 маёнткаў (15 746 дзес. зямлі) і столькі ж секвестравана (31 136 дзес. зямлі).¹⁰ У шасці паветах Гродзенскай губ. секвестру падлягалі 58 маёнткаў з агульнай плошчай зямлі ў 84 999 дзес. Усяго ж у 5 Паўночна-Заходніх губернях да казны адышло 256 канфіскаваных маёнткаў.¹¹ З канфіскаваных маёнткаў былі ўтвораны зямельныя дзялянкі ў 50-1000 дзес. зямлі для продажу іх асобам рускага паходжання, а таксама дзялянкі ў 20-50 дзес. для раздачы рускім настаўнікам і вясковым пісарам.¹²

Для арганізацыі скупкі маёнткаў у 1866 г. было заснавана таварыства пакупнікоў маёнткаў у заходніх губернях з устаўным капіталам 5 млн. р. Перад таварыствам была пастаўлена задача ўраўняць у Заходнім краі рускае землеўладанне з мясцовымі каталіцкім. Але справа практычна не рухалася, бо сярод асоб рускага паходжання амаль не знаходзілася жадаючых купляць землі з публічных таргоў. Таму секвестраваныя маёнткі пераходзілі пад юрысдыкцыю Міністэрства дзяржаўнай маёмасці, якое прадавала іх на больш льготных умовах без таргоў. Такім чынам міністэрства змагло прадаць 1 092 асобам казённай зямлі, фермаў і прыватных маёнткаў плошчай 516 200 дзес. зямлі.¹³

У далейшым палітыка царызму ў адносінах да дваран-католікаў рабілася больш жорсткай, а рускім землеўладальнікам прадстаўляліся новыя ільготы. Справа ў тым, што планы па насаджэнню ў краі рускага землеўладання зрываліся. Камітэт міністраў, які прааналізаваў гэта становішча, прыйшоў да высновы, што адной з прычын такой з'явы былі пэўныя абмежаванні: забарона аддаваць купленыя маёнткі ў арэнду яўрэям і католікам і

разам з гэтым мець іх у якасці ўпраўляючых. Таму з 1867 г. у маёнтках яўрэі не маглі быць вінакурамі, арандатарамі карчмы, а таксама ўпраўляючымі мельніц і заводаў.¹⁴

Для дваран-католікаў жа з'явіліся новыя абмежаванні ў землеўладанні. 14 красавіка 1866 г. цыркулярам начальніка Паўночна-заходняга края забаранялася набываць нерухомасць у гарадах католікам, у якіх маёнткі былі секвестраваны. Нават дваранам-католікам, якія перайшлі ў праваслаўе, з 1868 г. не дазвалялася купляць землі. З 17 кастрычніка 1869 г. такая забарона датычылася і асоб пратэстанскага веравызнання, жанатых на каталічках, у якіх дзеці былі рымска-каталіцкага веравызнання.¹⁵ Напрыклад, у 1870 г. на падставе гэтага законапалажэння Віленскім генерал-губернатарам было адхілена хадайніцтва на куплю зямлі буйному памешчыку Мінскага павета, уладальніку маёнтка Станькава, двараніну-пратэстанту К.Гарцінгу.¹⁶

У 1875 г. Камітэт міністраў прааналізаваў вопыт дзейнасці па ўкараненню рускага землеўладання і прыйшоў да несучышальных вынікаў. Ён вымушаны быў канстатаваць, што “маёнткі, набытыя рускімі, прыйшлі да заняпаду, таму што ўладальнікі іх часта мяняліся, вясці гаспадарку самастойна не жадалі”.¹⁷ Пасля таго, як былі вычарпаны крыніцы ільготнага распродажу земляў (канфіскаваныя, секвестраваныя, казённыя), Міністэрства дзяржмаёмасці з 1887 г. перастала выдаваць пасведчанні на права атрымання ільгот і пазык пры куплі зямлі ў Заходнім краі. Адначасова было скасавана і таварыства пакупнікоў маёнткаў.¹⁸

Па закону ад 1 лістапада 1886 г. права выдачы пасведчанняў было перададзена генерал-губернатарам і губернатарам. Гэта мера прывяла да неабмежаванага самавольства з боку губернатараў. Яны дзейнічалі паводле свайго меркавання, і іх рашэнні не маглі быць абскарджаны.¹⁹ Дваране-ктолікі імкнуліся абыйсці абмежавальныя законы. Нярэдка яны набывалі землі на імя акцыянерных таварыстваў альбо падстаўных асоб. Іншы раз яны давалі пазыкі рускім землеўладальнікам пад залог маёнткаў і па сутнасці становіліся іх уласнікамі. Каб перакрыць і гэтыя каналы, па новых правілах ад 27 снежня 1884 г. забаранялася рабіць закладныя (пад залог маёмасці браць грошы ў прыватнай асобы) на імя асоб польскага паходжання. Закладныя, зробленыя

да з'яўлення новых правіл, мелі сілу да сканчэння тэрміну, а бестэрміновыя — на працягу 10 гадоў.²⁰

Для акцыянерных кампаній і таварыстваў права набыцця зямельнай уласнасці ў Заходнім краі абмяжоўвалася памерам не выш 200 дзес.²¹

Яшчэ раз падкрэслівалася, што здача маёнткаў у арэнду католікам забараняецца. Хаця было і адно выключэнне. Так, у выпадку, калі арандатар-католік абяцаў на працягу першых 12 гадоў пабудаваць фабрыку ці завод у арандуемым ім маёнтку, то арэндны кантракт мог заключацца на тэрмін да 30 гадоў.²²

У 1891 г., у сувязі з тым, што дзеянні ўлад па насаджэнню рускага землеўладання ў краі не прывялі да станоўчых вынікаў, Камітэт Міністраў вырашыў зрабіць больш жорсткім правілы 1884 г. З гэтага часу для католікаў-дваран забаранялася перадача маёнткаў у пажыццёвае ўладанне мужа ці жонкі, калі меліся дзеці альбо іншыя спадчыннікі. Гэтае дапаўненне і правілы 1884 г. атрымалі сілу закона 7 лютага 1891 г.²³

Вера ўладаў у заахвочванні рускіх пры набыцці зямляў у краі прамымі грашовымі ільготамі слабела. Так, на справаздачы Віцебскага губернатара за 1891 г., які прапанаваў выдаваць пазыкі рускім пакупнікам у памеры 3/5 кошту прытаргаванай зямлі і выплаты змешаных працэнтаў, Аляксандр III напісаў: “Можна прадставіць меркаванні, але я сумняваюся, што гэта прынясе карысць”.²⁴

Вынікам усіх гэтых абмежаванняў з'явілася поўная забарона на земленабыццё для ўсіх асоб каталіцкага веравызнання, за выключэннем сялян. За апошнія 30 гадоў пасля прыняцця закона ад 10 снежня 1865 г. толькі некалькі хадайніцтваў дваран-католікаў былі задаволены з асабістага дазволу манарха. Абсалютная большасць такіх дваран вялі сялянскі вобраз жыцця і асабіста займаліся гаспадаркай. Частка дваран-католікаў атрымала дазвол на набыццё зямлі за актыўны ўдзел у руска-турэцкай вайне 1877-1878 гг.²⁵

Да канца XIX ст. у канцылярыі імператара такіх хадайніцтваў назбіралася вялікае мноства. Таму з 4 сакавіка 1899 г. міністру ўнутраных спраў было даручана разглядаць асабіста гэтыя справы і даваць дазвол на набыццё зямлі мясцовым ураджэнцам каталіцкага веравызнання, якія вялі сялянскі вобраз жыцця і самі

гаспадарылі. Але колькасць зямлі, якая знаходзілася ва ўласнасці прасіцеля, разам з купленай не павінна была быць большай за 60 дзес. на сям'ю.²⁶

Здавалася б, новыя правілы сталі некаторай льготай у параўнанні з законам ад 10 снежня 1865 г. Аднак на самой справе атрымалася адваротнае, таму што па згаданаму закону забаранялася набываць землі асобам польскага паходжання, г. зн. раней у некаторых выпадках пад гэты абмежавальны закон не пападалі беларускія дваране-католікі, якія маглі купляць любыя памеры зямлі. Па новых жа правілах усім католікам, у тым ліку і беларусам, забаранялася набываць звыш 60 дзес.

Пазней пры міністры ўнутраных спраў Плевэ вобласць прымянення закона ад 4 сакавіка 1899 г. стала яшчэ больш абмежаванай. Плевэ вырашыў, што новы закон нясе небяспеку рускаму землеўладанню ў краі. Ён убачыў працэс нараджэння новага класа дробных дваран-католікаў, варожа настроеных супраць царскіх улад. Ужо з лютага 1903 г. па ініцыятыве Плевэ было часова прыпынена выдача гэтай катэгорыі дваран пасведчанняў на куплю зямлі, за вельмі рэдкім выключэннем. Так, калі з 1865 г. да 1876 г. права на набыццё зямлі атрымалі 25 дваран-католікаў Мінскай губ. на агульную плошчу 105 435 дзес., то за 5 месяцаў 1904 г. — 6 дваран на 58 дзес. зямлі.²⁷

21 ліпеня 1904 г. Мікалай II зацвердзіў асноўныя палажэнні даклада Плевэ аб парадку набыцця зямлі католікамі ў Заходнім краі. Гэтыя палажэнні яшчэ больш абмяжоўвалі закон ад 4 сакавіка 1899 г. Так, цяпер зямельная ўласнасць магла купляцца католікамі толькі калі: 1) набываемая зямля была пэўны час у фактычным валоданні пакупніка. І то пры ўмове, што яна была акультурана; 2) жонка і дзеці прытрымліваліся праваслаўнай веры; 3) зямля набывалася ў складзе таварыства. Пры гэтым астатнія члены таварыства ўжо атрымалі пасведчанні на права куплі зямлі ад мясцовых улад.²⁸

Такім чынам, новы закон практычна забараніў права набыцця зямлі ў краі ўсімі католікамі, за выключэннем сялян.

Абмежавальная палітыка да дваран-католікаў пры набыцці зямлі прывяла да скарачэння зямельнай уласнасці ў іх руках у параўнанні з 1862 г. Да 1904 г. доля праваслаўных патомных два-

ран-землеўласнікаў у 5 заходніх губернях значна павысілася. Па іх колькасці губерні размеркаваліся наступным чынам: Мінская губ. — 1 760 чал., Магілёўская — 1 551, Віленская — 648, Віцебская — 591 і Гродзенская — 342 чалавекі. Католікаў больш за ўсё было ў Віленскай губерні — 4 071 чал. і Мінскай — 3 013 чал. Найбольшай колькасцю зямлі валодалі дваране-католікі Мінскай губерні — 1 621 337 дзес. і Віленскай губ. — 1 050 011 дзес. Найменшым было землеўладанне дваран гэтай групы ў Гродзенскай губерні — 513 338 дзес. зямлі.²⁹

Але, нягледзячы на прымаемыя ўрадам меры па насаджэнню рускага землеўладання ў краі, і ў 1904 г. колькасць дваран-землеўласнікаў каталіцкага веравызнання ва ўсіх губернях заставаўся дамінуючай. Так, у Віленскай губ. яны складалі 86,3%, Гродзенскай — 80,3%, Віцебскай — 67,0%, Мінскай — 63,1% і Магілёўскай — 53,2%.³⁰

Палітычныя падзеі буржуазна-дэмакратычнай рэвалюцыі, імкненне самаўладдзя абмежаваць сепаратызм дваран-палякаў, а таксама адарваць ад іх значную частку беларускіх дваран-католікаў прывялі да прыняцця новага закона 1 мая 1905 г.

Па гэтаму закону асобы польскага паходжання маглі арандаваць у краі землі на тых жа падставах, што і рускія, без абмежавання тэрміну. Яны атрымалі права купляць землі ў пажыццёвае валоданне, але толькі ў палякаў, як і браць іх у залог.³¹

Асобы, якія лічыліся палякамі, з дазволу мясцовых вышэйшых улад маглі купляць землі не толькі ў палякаў, але і іншых нацыянальнасцей у выпадках неабходнасці скасавання цераспалосіцы альбо гаспадарчага акруглення межаў уладання. Ім дазвалялася таксама набываць зямлю для прамысловых мэт, але не звыш 60 дзес. Пры гэтым драконаўскія палажэнні ад 1 лістапада 1886 г. аб парадку выдачы пасведчанняў адмяняліся.³²

Але з паражэннем першай рэвалюцыі, калі пагроза існаванню імперыі адпала, царскія ўлады пачалі абмяжоўваць льготы, прадстаўленыя законам ад 1 мая 1905 г. Так, 4 лістапада 1909 г. з боку МУС паследавалі тлумачэнні губернатарам аб парадку прымянення артыкула 3 названага закона, па якому палякам дазвалялася купляць да 60 дзес. зямлі ў краі для будаўніцтва фабрык і заводаў. У гэтых тлумачэннях, у прыватнасці, адзначалася, што

закон ад 1 мая 1905 г. быў скіраваны на задавальненне патрэб толькі мясцовай прамысловасці, што не азначала даваць права кожнаму пажадаўшаму паляку купляць землі з прамысловаю мэтай. Апляценне Заходняга краю сеткаю “польскіх” гандлёва-прамысловых прадпрыемстваў супярэчыла палітыцы ўрада. Таму прэм’ер-міністр П.А.Сталыпін зазначаў, што падобныя хадайніцтвы аб куплі зямлі неабходна задавальняць “не ў інтарэсах прасіцеля, а мясцовых гандлёва-прамысловых патрэб. Пры адсутнасці ж у губернскага начальства поўнай перакананасці ў тым, што зямля набываецца менавіта для прамысловых мэт, і што эксплуатаемы промысел адказвае мясцовым патрэбам, я лічу больш асцярожным — узбуджаныя хадайніцтвы адхіляць. Агульнае накіраванне маёй думкі зводзіцца да наступнага — прымяненне артыкула 3 павінна быць не правілам, а выключэннем”.³³ У сувязі з тым, што ў законе ад 1 мая 1905 г. не канкрэтызавалася, каго ж разумець пад тэрмінам “асоба польскага паходжання” Сенат 21 чэрвеня 1910 г. растлумачыў, што “пад выражэннем “асоба польскага паходжання” неабходна разумець не наогул католікаў, а толькі палякаў і тых заходніх урадженцаў, якія засвоілі польскую нацыянальнасць”.³⁴

Такім чынам, закон ад 1 мая 1905 г. значна ўрэзваўся. Гэтыя тлумачэнні па сутнасці вярталі расійскае заканадаўства да сумна-вядомага закона ад 10 снежня 1865 г.

На змяншэнне землеўладання дваран-католікаў, а таксама на стрыманне іх прамысловай і сельскагаспадарчай дзейнасці адбіліся разнастайныя абмежаванні на перамяшчэнне прадстаўнікоў рымска-каталіцкага веравызнання (за выключэннем сялян) і розныя штрафы і паборы, уведзеныя царскімі ўладамі падчас паўстання і пасля яго. Законы ваеннага становішча мелі дачыненне, у першую чаргу, да дваранства з мэтай ўтрымаць яго ад удзелу ў паўстанні і аказанні дапамогі паўстанцам. У прыватнасці, мужчыны не мелі права аддаляцца ад свайго месца жыхарства больш за 30 вёрст без дазволу начальства, як і збірацца групамі.³⁵ Гэта забарона дзейнічала і пасля падаўлення паўстання. Так, у 1867-1868 гг. у Гродзенскай губ. быў распачаты шэраг адміністрацыйных спраў за ўдзел памешчыкаў у “нелегальных з’ездах”. Напрыклад, 1 студзеня 1867 г. у маёнтку Куплін І.Корсака Пружанскага Павеата сабралася 11 памешчыкаў. Маёр кор-

пуса жандараў расцаніў гэта як нелегальны з'езд. Усе ўдзельнікі былі аштрафаваны ад 20 да 150 руб. Адзін з іх, з прычыны адсутнасці грошай, вымушаны быў трое сутак адсядзець у турме.³⁶ 2 лютага 1868 г. жандарская ўправа гэтага ж павета данясла, што ў памешчыка Трамбіцкага сабраліся тры двараніны. Як пазней выявілася, яны з'ехаліся для гульні ў карты. Такая забава каштавала ім папярэджання губернатара.³⁷

Спачатку штрафы нічым не рэгламентаваліся. У выніку мясцовая адміністрацыя ўсіх узроўняў пераўтварыла іх у крыніцу сваіх дадатковых даходаў. Вымаганні, відаць, набылі ўсеагульны характар, што вымусіла Віленскага генерал-губернатара Каўефрмана хоць неяк упарадкаваць сістэму штрафаў. Распараджэннем ад 4 лютага 1866 г. павятовыя ўлады маглі падвргаць штрафам асоб толькі з дазволу губернатараў. Былі акрэслены і праступкі, за якія мясцовыя жыхары маглі быць пакараны. Гэта — ужыванне польскай мовы ў грамадскіх месцах і афіцыйнай перапісцы, нашэнне жалобнага адзнення, а таксама розных польскіх значкоў, непавага да абрадаў праваслаўнай царквы і святарства, адмоўныя водзывы на дзеянні ўрада, і наогул, распаўсюджванне і падтрымка ў розных пластах грамадства польскага пачатку. Зразумела, што ўсе гэтыя правіннасці і штрафы за іх датычыліся дваранства рымска-каталіцкага веравызнання. Губернатарам прадстаўлялася права штрафаваць у памеры ад 1 да 100 руб., а звыш гэтага — толькі з дазволу генерал-губернатара.

Мясцовая адміністрацыя ў поўнай меры выкарыстоўвала сваі правы. Так, у 1868 г. па даручэнню Гродзенскага віцэ-губернатара расследавалася справа аб арганізацыі імянін дваранкі Кераноўскай, на якіх нават у прыватнай абстаноўцы ўжывалася польская мова.³⁸

Рэпрэсіі працягваліся і ў наступныя гады. У прыватнасці, у 1884 г. былі пакараны дваране-католікі за арганізацыю спектакля і латарэі ў маёнтку Гутоўскага Брэсцкага павета па збору грошай на помнік паэту Адаму Міцкевічу.³⁹

На дваран не толькі накладваліся падобныя штрафы, але і для мясцовых памешчыкаў быў уведзены асобы кантрыбуцыйны збор, які раўняўся 10% даходаў з маёнткаў. Дваране, якія валодалі дамамі ў гарадах, плацілі збор у 1% ад іх вартасці.⁴⁰ Як надзвычайная мера гэта кантрыбуцыя першапачаткова ўводзі-

лася для ўсіх мясцовых памешчыкаў, незалежна ад іх веравызнання. Рускія землеўладальнікі выказалі незадавальненне такой палітыкай. На што М. Мураўёў адказаў, што гэта мера — не тып пакарання, а адна з форм садзейнічання ўраду, які вымушаны марнаваць велізарныя сродкі на абарону прыхільнікаў Расіі ад мяцежнікаў.⁴¹ Але ўжо праз некалькі месяцаў царскія ўлады заўважылі варожыя адносіны рускіх памешчыкаў да нацыянальна-вызваленчага руху ў краі. У сувязі з такой пазіцыяй Заходні камітэт у ліпені 1863 г. знізіў кантрыбуцыйны збор з рускіх памешчыкаў да 2,5%, а вясной 1864 г. поўнасьцю вызваліў іх ад гэтай павіннасці. На пачатку 1865 г. такога ж гонару былі ўдастоены і остзейскія землеўласнікі.⁴²

Каб уявіць, у якім складаным становішчы апынуліся дваране-католікі пасля ўвядзення кантрыбуцыйнага збору, звернемся да вынікаў падведзеных спецыяльнай камісіяй па даследаванню сельскай гаспадаркі ў Расіі. Так, камісія адзначыла, што ў Рэчыцкім павеце Мінскай губ. у аднаго буйнога землеўласніка раней утрымлівалася 20 тыс. авечак. Да 1869 г. усе яны былі вельмі танна прададзены на мяса, каб выплаціць памер першай кантрыбуцыі.⁴³ Наогул жа ў 1869 г. дзесяціпрацэнтны збор з маёнткаў памешчыкаў у Віленскай губ. складаў 255 430 руб., Віцебскай — 143 600 руб., Гродзенскай — 307 460 руб., Мінскай — 281 380 руб. і Магілёўскай — 129 800 руб. Такім чынам, памешчыкі-католікі 5 заходніх губерняў заплацілі 1118 тыс. руб.⁴⁴ Акрамя гэтага, яны плацілі і звычайныя падаткі, як і рускія дваране: губернска-земскі, дзяржаўны пазямельны, прыватны дваранскі. Сума іх налічвалася з плошчы прыдатнай зямлі і лесу. Памеры гэтых падаткаў увесь час павялічваліся. Калі ў 1866-1869 гг. землеўласнікі Чаускага і Горыцкага павеатаў плацілі да 4 1/8 кап. з дзесяціны зямлі, то ў 1869 г. — 7 кап., а ў 1871 г. — 9 1/24 кап. У 1872 г. усе прыватныя землеўласнікі Віцебскай губ. плацілі падаткі па 16 кап. з дзесяціны зямлі, а для дваран губерні сярэдні памер падаткаў за 1872-1883 гг. склаў з дзесяціны прыватнай зямлі 21,3 кап. і лесу — 6,5 кап. За гэты ж час дваране-католікі з улікам 10% збору плацілі адпаведна 35,7 кап. і 9,0 кап.⁴⁵

Акрамя гэтага, дваране рымска-каталіцкага веравызнання з 1866 г. па распараджэнню Віленскага генерал-губернатора

Пагатава павінны былі адбываць і натуральныя павіннасці, аднолькава як і сяляне. З 1842 г. на іх быў ускладзены і абавязак рамантаваць і будаваць праваслаўныя храмы. Цяпер жа дваране-католікі павінны былі выплачваць падатак на ўтрыманне праваслаўнага святарства. Гэтыя грошы ішлі на будаўніцтва ці ремонт дамоў папоў і дыяканаў, іх гаспадарчых памяшканняў.⁴⁶ Так, памешчыкі Мінскай губ. у 1869 г. на гэтыя мэты заплацілі падатак у памеры 1,25 кап. з дзесяціны зямлі.⁴⁷ Але, відаць, і ён паступова павялічваўся. У 1872-1883 гг. дваране Віцебскай губ. плацілі ўжо 2,3 кап. з дзесяціны прыдатнай зямлі і 0,6 кап. з дзесяціны лесу.⁴⁸

Падатак на падтрымку праваслаўнага духавенства ўяўляў сабой мяжу цынзму і амаральнасці царскіх уладаў. У той час, калі разбураліся каталіцкія храмы ці перабудоўваліся ў праваслаўныя, калі лютавала антыкаталіцкая прапаганда, дваране-католікі вымушаны былі фінансаваць гэтыя дзікунскія мерапрыемствы.

У хуткім часе выявілася, што такая дыскрымінацыйная палітыка ў адносінах да дваран Паўночна-заходняга краю не прыносіла палітычных дывідэнтаў царызму. Абвастраўся сепаратызм дваран-католікаў. У канцы 60-х гадоў была створана спецыяльная камісія пры Міністэрстве фінансаў для перагляду кантрыбуцый. У сваіх рашэннях яна зыходзіла з жадання ўрада падкупіць частку дваран-католікаў і ў той жа час не паменшыць крыніц даходу дзяржаўнага казначэйства. Справа ў тым, што з сумы, атрыманай у выглядзе кантрыбуцый, выдаваліся ў краі 50% надбаўкі да жалавання чыноўнікам, утрымліваліся жандарскія каманды і г.д. Адмова ад працэнтных збораў азначала ўскладанне гэтых мільённых расходаў на казну. Таму вырашылі паступова скарачаць зборы за кошт памяншэння колькасці тых памешчыкаў, якія даказалі сваю палітычную блуганадзейнасць. Так, у Мінскай губ. губернатар хадайнічаў аб вызваленні ад выплаты кантрыбуцый 131 памешчыка пад маркай іх поўнай палітычнай блуганадзейнасці.⁴⁹

Зразумела, усё гэта выкарыстоўвалася ў прапагандысцкіх мэтах, каб раскалоць адзіны апазіцыйны фронт дваран-католікаў. Гэта ж рабілася і пры вызваленні ад выплаты працэнтных

збораў малалікіх груп памешчыкаў — псіхічна хворых, мала-летніх сіратаў, афіцэраў-пенсіянераў па раненню, а таксама раненых падчас руска-турэцкай вайны.⁵⁰ Так, у Сенненскім павеце Магілёўскай губ. па гэтаму палажэнню было вызвалена ад кантрыбуцыі 14 маёнткаў з 165.⁵¹

Кантрыбуцыйны збор канчаткова быў скасаваны толькі ў 1897 г.,⁵² а падатак на падтрымку праваслаўнага духавенства так і застаўся. Пры раскладцы збораў на 1911-1913 гг. дваране-католікі Віленскай і Гродзенскай губерняў на падтрымку праваслаўнага духавенства павінны былі ўнесці адпаведна 54 460 руб. і 49 160 руб. У той жа час саслоўныя ўзносы дваран усіх канфесій (утрыманне канцылярыі прадвадзіцеляў дваранства, дэпутацкіх сходаў, дваранскіх апек і г.д.) склалі 38 834 руб. ад Віленскай губ. і 41 354 руб. ад Гродзенскай губ.⁵³ Такая палітыка царызму не магла не выклікаць незадавальнення вышэйшага саслоўя рымска-каталіцкага веравызнання края.

Такім чынам, вынікам палітыкі царызму ў адносінах да памеснага дваранства каталіцкага веравызнання была кансервацыя феадальных форм землеўладання, пераразмеркаванне яго з рук католікаў у рукі асоб рускага паходжання. Гэта не магло не сказацца на зямельных мабілізацыйных працэсах, пераходзе ад саслоўнага да ўсесаслоўнага землеўладання. У канечным выпадку такі падыход аб'ектыўна садзейнічаў паглыбленню апазіцыйнасці да царызму як дваран-палякаў, так і дваран-беларусаў каталіцкага веравызнання.

¹ Жытко А.П. Колькасны склад дваранства Беларусі. 1861–1914 гг. //Пытанні гісторыі і метадалогіі гістарычнай навукі. Мн., 1997. С. 62, 68.

² Жытко А.П., Фамін В.М. Адукацыйны ўзровень дваранства Беларусі ў канцы XIX ст. //Весці БДПУ. 1996. № 3. С. 58.

³ ПСЗ РИ. Собр. 2. Т. 40. Отд. 2. № 42759.

⁴ РДГА ў С.-Пецярбургу. Ф. 1283. Воп. 1. Спр. 41. Л. 51а.

⁵ НГА РБ. Ф. 1430. Воп. 1. Спр. 47705. Л. 75-76.

⁶ НГА РБ. Ф. 319. Воп. 1. Спр. 1756. Л. 3.

⁷ ПСЗ РИ. Собр. 2. Отд. 2. Т. 40. № 42759.

⁸ Там жа. № 42760.

⁹ Там жа. № 42760

¹⁰ НГА РБ. Ф. 2502. Воп. 1. Спр. 104. Л. 12-13; Памятная книжка Витебской губернии на 1866 год. СПб., 1866. Ч. I. С. 206-212.

¹¹ Список имений Северо-Западного края, подлежащих обязательной продаже в 2-х годичный срок, на основании Высочайшего повеления 10 декабря 1865 года. I. По Гродненской губернии. Вильяи, 1866. С. 6-19; РДГА. Ф. 1282. Воп.1. Спр. 248. Л.120.

¹² Исторический обзор деятельности Комитета Министров. СПб., 1903. Т.3. Ч.1. С.212.

¹³ Рубакин Н.А. Россия в цифрах. СПб., 1912. С. 117.

¹⁴ Исторический обзор деятельности Комитета Министров. Т.3. Ч.1. С.212-213.

¹⁵ РДГА. Ф. 1276. Воп. 1. Спр. 106. Л. 54.

¹⁶ НГА РБ. Ф. 295. Воп. 1. Спр. 1979. Л. 237-241.

¹⁷ Исторический обзор деятельности Комитета Министров. Т. 3. Ч. I. С. 213.

¹⁸ ПСЗ РИ. Собр. 3. Отд. 1. Т. 7. № 44729 а.

¹⁹ РДГА. Ф. 1276. Воп. 1. Спр. 106. Л. 54.

²⁰ ПСЗ РИ. Собр. 3. Отд. 1. Т. 4. № 2633.

²¹ Там жа.

²² Там жа.

²³ Исторический обзор деятельности Комитета Министров. Т. 4. С. 216.

²⁴ Там жа. С. 219.

²⁵ РДГА. Ф. 1283. Воп. 1. Спр. 41. Л. 44-45.

²⁶ Там жа.

²⁷ Список землевладельцев Миинской губернии за 1876 год. Мн., 1879. С.1-185; РДГА. Ф. 1284. Воп. 190. Спр. 52, а. 203.

²⁸ РДГА. Ф. 1283. Воп. 1, Спр. 41. Л. 45-46.

²⁹ РДГА. Ф. 1276. Воп. 1. Спр. 106. Л. 65.

³⁰ Там жа.

³¹ ПСЗ РИ. Собр. 3. Отд. 1. Т. 25. № 26162.

³² Там жа.

³³ НГА РБ. Ф. 1430. Воп. 1. Спр. 47705. Л. 5-7.

³⁴ Там жа. Л. 76.

³⁵ ПСЗ РИ. Собр. 2. Отд. 1. Т. 37. № 39540.

³⁶ БДГА. Ф. 1. Воп. 6. Спр. 936. Л. 1-66.

³⁷ Там жа. Спр. 1357, а. 1, 3.

³⁸ Там жа. Ф. 1. Воп. 6. Спр. 1365. Л. 1-51.

- ³⁹ Там жа. Воп. 8. Спр. 1286. Л. 1–3, 12.
- ⁴⁰ Архивные материалы Муравьевского музея, относящиеся к польскому восстанию 1863–1864 гг. в пределах Северо-Западного края. Вильно, 1913. Ч.1. С.29–297.
- ⁴¹ Там жа. С. 299–300.
- ⁴² РДГА. Ф. 1267. Воп. 1. Спр. 26. Л. 217–221; Ф. 1263. Воп. 1. Спр. 3142. Л. 276–278.
- ⁴³ Доклад высочайше утвержденной комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России. Спб., 1873. Приложение. С. 128.
- ⁴⁴ НГА РБ. Ф. 295. Воп. 1. Спр. 1828. Л. 9.
- ⁴⁵ Доклад высочайше утвержденной комиссии... С. 162; Памятная книжка Витебской губернии на 1885 год. Витебск, 1885. Ч. 2. С. 289.
- ⁴⁶ НГА РБ. Ф. 32. Воп. 3. Спр. 141. Л. 149, 164, 166.
- ⁴⁷ Доклад высочайше утвержденной комиссии... С. 157.
- ⁴⁸ Памятная книжка Витебской губернии на 1885 год. Ч. 2. С. 289.
- ⁴⁹ ПСЗ РИ. Собр. 2. Отд. 1. Т. 44. № 46807; РДГА. Ф. 1282. Воп. 3. Спр. 173. Л. 93; Там жа. Ф. 1283. Воп. 1. Спр. 41. Л. 13.
- ⁵⁰ РДГА. Ф. 908. Воп. 1. Спр. 476. Л. 8.
- ⁵¹ НГА РБ. Ф. 2001. Воп. 1. Спр. 1388. Л. 4–17.
- ⁵² ПСЗ РИ. Собр. 3. Отд. 1. Т. 17. № 13899.
- ⁵³ Там жа. Отд. 2. Т. 31. Приложенне № 35441.

Рэзюмэ

На значным архіўным і апублікаваным статыстычным матэрыяле аўтар прааналізаваў палітыку царскага самаўладдзя ў адносінах да дваран Беларусі, якія мелі каталіцкае веравызнанне, за час ад адмены прыгоннага права да пачатку Першай сусветнай вайны. Такая палітыка была накіравана на кансервацыю феадальных форм землеўладання і яго пераразмеркаванне з рук палякаў католікаў у рукі рускага праваслаўнага дваранства.

Resume

Na podstawie znacznego materiału archiwalnego i statystycznego autor przeanalizował politykę rządu carskiego w stosunku do szlachty białoruskiej (przeważnie wyznania katolickiego) w okresie 1861–1914 r. Oznaczona polityka została skierowana na konserwację feudalnych form posiadania ziemi, ograniczenie polskiego i poparcie rosyjskiego obszarnictwa.